

Víz, ami összeköt A történetírás és a közgazdaságtan együttműködésének lehetőségeiről

A párbeszéd új lehetősége a társadalomtörténet és az intézményi közgazdaságtan között

A közgazdaságtan az utóbbi évtizedben megújult figyelemmel fordult a gazdaság- és társadalomtörténet felé. Ez részben azzal függ össze, hogy teret nyert az a szemlélet, hogy a gazdasági fejlődés elsősorban az intézményektől, vagyis a formális és informális társadalmi játékszabályoktól függ. E játékszabályok pedig nagymértékben történetileg kondicionáltak.¹ Ez a szemlélet azonban önmagában még nem garancia arra, hogy a közgazdászokat valóban érdekelle a történészek mondanivalója. Régebb óta művelt az a műfaj, amely a deduktív közgazdasági elméletekhez keres történeti illusztrációkat, és a történeti tényekre egyszerűen úgy tekint, mint amelyek illusztrálják és ilyen módon bizonyos fokig „bizonyítják” a közgazdaságtan teóriáit, modelljeit. Ez a műfaj kétségkívül nagy szolgálatot tett a közgazdaságtannak, amennyiben felhívta a figyelmet bizonyos elméleti kérdések jelentőségére. És talán a történettudománynak is, amennyiben jelezte, hogy lehet és érdemes is széles körben érvényes, absztrakt módon megfogalmazható társadalmi törvényszerűségek, mechanizmusok után kutatni a legkülönbébb történeti kontextusokban. Douglass North és Harold Demsetz nevét érdemes talán kiemelni a nagy hatású szerzők közül.² Erre a szemléletre viszonylag jól illik a „közgazdaságtani imperializmus” címkéje – megkockáztatva, hogy amint a valóságos imperializmusok, ez sem csak rosszat hozott a „meghódítottaknak”.

Az intézményi közgazdaságtan egy fontos szelete azonban mára túllépett ezen az egyoldalú megközelítésen, és nyitottá vált arra, hogy az elmélet- és modellalkotás terén is tanuljon a történészeketől. Ennek a fejleménynek részben elméleti, részben praktikus okai vannak. Az egyik fontos elméleti ok annak az elismerése, hogy nincsen olyan társadalmi szereplő („állam”, „ural-

¹ Lásd például a híres vitát a brit és francia uralom máig ható (vagy nem ható) eltérő következményeiről az Európán kívüli meghódított területeken. LA PORTA ET AL.,1998; BERKOWITZ ET AL. 2003.

² NORTH 1990; DEMSETZ 1964.

kodó”), aki bármilyen szabályt *deus ex machina*ként tudna bevezetni.³ A szabályt bevezető és a szabály alá vetendők egy stratégiai szituációban találják magukat, amelynek – az ismételt játékok elmélete szerint – a legkritkább esetben van egyetlen egyensúlyi megoldása.⁴ Márpedig ha nincsen, akkor a kialakuló szabályrendszernek számos olyan, „endogén” módon kialakuló eleme lesz, amely csak az adott szituációra lesz jellemző.⁵ Ez a közgazdászt arra ösztönzi, hogy az intézmények „történetileg éppen így alakult” összetevőire is figyeljen.

Egy másik fontos elméleti fejlemény annak felismerése, hogy az egyes gazdasági erőforrások felhasználását, illetve a gazdasági cselekvések egy körét (pl. egy „piacot”) irányító játékszabályok a valóságban jóval összetettebbek, mint amit a deduktív modellek sugallnak, és ami igazán fontos: a szabályok részletei számítanak a gazdasági végeredmény szempontjából. Elinor Ostrom és munkatársai bebizonyították, hogy a természeti erőforrások közösségi kormányzása jellemzően nem egy-két dilemma megoldását követeli meg (pl. csoportnagyság meghatározása és a csoporton belüli kvóták elosztása), hanem jóval többet, és különböző játékszabály-konfigurációk vezethetnek jó eredményre, az erőforrások jellegétől, az érintett csoport kulturális jellemzőitől és a tágabb intézményi környezettől is függően.⁶ Egy másik (szerteágazó) kutatási irány a piacok intézményi összetettségét hangsúlyozza, beleértve a közkerölcsök, a társadalmi normák, a reputációs mechanizmusok, az üzleti közösségek, a magánjog és a kormányzati szervezetek szerepét.⁷ Mindez az „intézményi sokszínűség”⁸ gondolatába torkollik, és a közgazdászokat a valóságos intézmények sokrétű elemzésére ösztönzi.

A gyakorlati okok közül azokat a kormányzati kudarccokat érdemes kiemelni, amelyekhez az intézményépítési egyenreceptek vezettek. Ilyen a természeti erőforrások közösségi kormányzásának megszüntetése és ehelyett állami szabályozása vagy éppen privatizációja számos fejlődő országban. S talán még látványosabban a posztkommunista országoknak adott szabályozási receptek kudarcai⁹ és – mintegy ellenpontként – Kína sajátos intézményfejlődési útja.¹⁰ Mindezek a fejlemények az intézmények endogén jellegét és kontextusfüggését emelik ki, és növelik a kormányzatok igényét az ezt figyelembe vevő elemzésekre.

Fontos megérteni, nem arról van szó, hogy a közgazdászok lemondtak volna arról, hogy széles körben érvényes, jól modellezhető összefüggéseket, mechanizmusokat keressenek. Ha így tennének, megszűnnének közgazdászok lenni. Sokkal inkább arról, hogy az elméletalkotáshoz van szükségük

³ OSTROM 1990.

⁴ MILLER 2002.

⁵ GREIF 2006.

⁶ DIETZ ET AL. 2003.

⁷ WILLIAMSON 2000; BROUSSEAU 2006.

⁸ OSTROM 2005.

⁹ BOETTKE ET AL. 2008.

¹⁰ OPPER 2006.

a történelmi (és jelenkori) valóság eddiginél alaposabb megismerésére. Ostrom az életművét összegző könyvében így fogalmaz: „Amellett fogok érvelni, hogy a szabályszerűvé vált társas viselkedés sokszínűsége [...] univerzális komponensekből épül fel”.¹¹ Ezekre a komponensekre azonban nem pusztán dedukció útján, hanem a (kezdetleges) elméletet az empiriával szembevetve, majd azt az empirikus megfigyelések alapján továbbfejlesztve, finomítva talált rá, s maga is hangsúlyozza, hogy az elméletalkotás folyamata nem áll meg.

Az empiriát és az elméletalkotást összekapcsoló intézményi elemzés módszerét eddig Avner Greif fogalmazta meg legszabatosabban: „Az empirikus módszer – az elméletileg megalapozott esettanulmány módszere – az *interaktív, kontextusspecifikus elemzésen* alapul. A célja, hogy egyszerre azonosítsa és értse meg az adott szituációban releváns intézményeket és segítse elő az intézmények megértését általában. A módszer magja az olyan kontextusspecifikus elemzés, amely interaktív módon használja a deduktív elméletet, a szituációra és annak történetére vonatkozó kontextuális tudást, valamint a kontextusspecifikus modellezést azzal a céllal, hogy feltevéseket fogalmazzon meg és értékelje bizonyos intézmények jelentőségét”.¹²

A történelmi esettanulmány tehát felértékelődött a közgazdászok szemében. Az „esettanulmány” (*case study*) kifejezés jelzi, hogy a közgazdászok a történelmi tényekre továbbra is alapvetően úgy tekintenek, mint általánosabb jelenségek, törvényszerűségek megnyilvánulásaira. Ez maradandó különbség a történész nézőpontjához képest, aki számára az elsődleges mindig az, hogy egy adott kor és hely történéseit értse meg (még akkor is, ha azok nem definiálhatók jól egy általánosabb törvényszerűség megnyilvánulásaként), és ha talál is általánosítható tanulságokat, legalább akkora hangsúlyt helyez arra, ami sajátos, különös a vizsgálat tárgyában. A tudományos kutatás gyakorlatában azonban ez inkább hangsúlybeli különbség, nem pedig áthidalhatatlan szakadék.

Különösen igaz lehet ez arra a történelmi jelenségkörre, amelyeknek a közgazdászok a legnagyobb figyelmet szentelik: a modern kapitalizmus intézményeinek kialakulására. Fogalmazhatunk úgy is, hogy az európai gyökerű kapitalizmus „a nagy eset”, amelyet a közgazdászok megérteni szeretnének, és erősödik a belátás, hogy a megértés nem lehetséges történelmi távlat nélkül. Ahhoz, hogy a jelenkori intézményeket jobban megértsék, érdemes rekonstruálniuk az előzményeiket, az eredetüket és a fejlődésük dinamikáját. Ez a történelmi tudás segít világosan látni, miben sajátosak, mások a modern intézmények elődeikhez képest, és milyen feltételek, motivációk kedveztek a kialakulásuknak, fennmaradásuknak, tovább- (vagy vissza-) fejlődésüknek.

A közgazdaság- és a történettudomány közötti együttműködés alapjai tehát adottak. A közgazdászoknak szükségük van a történészek történelmi kontextusra vonatkozó tudására és arra a képességükre, hogy feltárják és megszólaltassák a forrásokat. A történészek pedig a források értelmezéséhez

¹¹ OSTROM 2005, 6.

¹² GREIF 2006, 307.

hasznát vehetik a közgazdászok elméleteinek, modelljeinek, fogalmi apparátusának, amely immár kellően gazdag ahhoz, hogy az intézményeket a maguk történeti sokszínűségében ragadja meg.

A következőkben arra teszünk kísérletet, hogy a kötet néhány tanulmányán demonstráljuk, miért is érdekesek az intézményi gazdaságtan számára, és hogyan adhat kulcsot az intézményi gazdaságtan a bennük tárgyalt jelenségek (egy részének) értelmezéséhez.

Történeti korok – elméleti perspektívák

A vízhez kapcsolódó tevékenységek sokrétű és időben változó jellege nem teszi lehetővé, hogy egyetlen átfogó közgazdasági modell keretében vizsgáljuk őket. Ehelyett az intézményi közgazdaságtanon belül több elemzési perspektívát is felvázolunk, amelyek a vízhasználatot szabályozó intézményrendszer különböző elemeit helyezik előtérbe, illetve ezeknek az elemeknek különböző funkcióit. Jóllehet az elemzési perspektívák nem korszpecifikusak, egy részük viszonylag jól összekapcsolható egy-egy éra domináns társadalmi kihívásaival. A középkort a mindennapi életet uraló plurális vízhasználat jellemezte, és a fő kihívást az ebből fakadó konfliktusok kezelése jelentette. A problémához jól illeszkedő elemzési keret a tulajdonjogok közgazdasági elmélete.¹³ A XIX. század látványos új kihívása az árvízvédelmet célzó folyószabályozás volt, amely a kollektív beruházásokhoz nélkülözhetetlen közösségi cselekvést helyezte előtérbe. A tanulmányokban tárgyalt esetek mind-egyikében domináns mozzanat a folyóparti birtokosok önszerveződése, amelynek megértéséhez a kollektív erőforrások közösségi kormányzásának elmélete nyújthat fogódzót.¹⁴ A XX. század legégetőbb vízhasználati problémái pedig az iparosítással és a víziközművek kiépülésével függtek össze. Ezek szabályozásában, illetve létrehozásában Európában mindenütt meghatározó szerepet játszott a központi kormányzat, de Magyarországon a II. világháború után mindez a kommunista tervgazdaság sajátos makrointézményi környezetében ment végbe. A történeti folyamatok értelmezéséhez az állami szabályozás és az állami tulajdon közgazdasági elméletei adhatnak fogódzót.

A vízhasználatlal összefüggő érdekek artikulálása, ütköztetése és az érdekek feloldása minden korban politikai vetülettel is bírt. A „politikai játéktér” időben és a problémák léptéke függvényében is változott ugyan, de a „játékokban” azonosíthatók visszatérő mozzanatok. Ehhez a politikai gazdaságtan elméleti perspektíváját hívjuk segítségül: három tanulmány esetében bemutatjuk ennek relevanciáját, és felvillantjuk a mélyebb analitikus elemzés lehetséges irányait.

¹³ DEMSETZ 1964; COASE 2004; POSNER 1986, 29–78.

¹⁴ OSTROM 1990, 2006.

Vízhasználathoz kapcsolódó tulajdonjogok közgazdasági racionalitása – példák a középkorból

A tulajdonjogok határozzák meg, hogy egy erőforrással, értékes jószággal ki mit tehet. Ki férhet hozzá, ki változtathat rajta, ki szedheti különböző hasznait, ki rendelkezhet az elidegenítéséről. Így a tulajdonjogok képezik a társadalom játékszabály-rendszerének azt a legalapvetőbb szintjét, amely közvetlenül kijelöli az érintett szereplők számára a vízhasználat útján történő értékteremtés lehetőségeit és korlátait.

Vajda Tamás XI–XV. századi okleveles adatok alapján mutatja be a földesúri vízimalmokkal kapcsolatos jogok és kötelezettségek rendszerét, majd ezek fokozatos átalakulását, ahogyan megjelent a jobbágy-földesúr fogalompár közé eső státuszú személyek (pl. soltész, torló, hospes, városi polgár) malomtartási joga. Az uralkodó történelmi véleményekkel vitatkozva, a szerző gazdag forrásanyagra támaszkodva arra a következtetésre jut, hogy Magyarország e téren a vizsgált időszakban alapvetően a nyugat-európai hűbéri társadalmak jogfejlődésének útját követte. A felvázolt történet meggyőző erejét elsősorban az adja, hogy a bemutatott jogviszonyok, tulajdoni rendszerek szervesen illeszkedtek a korban folyó gazdasági tevékenységek logikájához, s evolúciójuk is velük „tandemben” zajlott. A közgazdasági elemzés a jogi keretek közgazdasági racionalitását teheti világosabbá, s ezáltal tovább pontosíthatja az elmondott történetet. Egyúttal megerősítheti azt, aminek mai szemmel a *hiánya* oly feltűnő: szó sem volt arról a modern korban sokat kárhoztatott jelenségről, hogy a magyar társadalom csak formálisan vett volna át Nyugatról jogi, szabályozási fogalmakat, technikákat, s azokat felemás vagy „színlelt” módon, a gazdasági-társadalmi valóságban nem illeszkedve alkalmazta volna. Úgy véljük, ez apró, de fontos adalék ahhoz a jóval tágabb kérdéskörhöz, hogy mennyire erősek, mélyen gyökerezők hazánkban a nyugatias jogi hagyományok.

A tulajdonjog egyik alapvető társadalmi funkciója, hogy értékteremtő beruházásra ösztönözzön.¹⁵ Ezt úgy éri el, hogy az erőforrás használójának kizárólagosságot biztosít az erőforrással kapcsolatos döntések és a belőlük fakadó hasznok és károk viselését illetően. Ugyanakkor a kizárólagosság bizonyos fokig mindig monopoljogot is teremt, ami mások beruházásait ellenősztonzi. A jogrend feladata, hogy megtalálja az egyensúlyt a beruházásra ösztönzés és a monopolhatás között. Hogy egy kortárs példával éljünk, a szabadalom megszerzésének lehetősége ösztönzi a feltalálót, de ha a bejegyzett jogokat tágan értelmezik (pl. a technológia továbbfejlesztett változataira is kiterjesztően), akkor mások nem fognak hasonló, de a már védettekhez képest új értéket jelentő újításokat tenni. Általános szabályként azt mondhatjuk, hogy a tulajdonosi jogok optimális terjedelme ott van, ahol a tulajdonos pótlólagos ösztönzött beruházása még éppen értékesebb, mint mások elmaradó beruházása.

¹⁵ POSNER 1986, 30–33.

A középkor gazdaságában „a gát- és malomépítés jelentős beruházására akkor vállalkozott egy birtokos, ha számíthatott arra, hogy a saját jobbágysai, valamint az egy napi járóföldre eső körzet minél több lakója felkeresi a malmot, s így módon az őrlési illetékből megtérülhetnek a költségei és fáradozásai”.¹⁶ A magas szállítási költségek és a korlátozott piaci kereslet miatt a vízimalmok építése erősen helyspecifikus beruházás volt, amelynek értéke részben elveszett, ha a közelben új malom épült, s a helybeliek e versenytárs-hoz hozták terményeiket. A beruházáshoz tehát a lokális verseny korlátozására és – legalább részleges – földrajzi monopólium biztosítására volt szükség. A nyugat- és kelet-európai jogfejlődés fő különbsége Vajda szerint éppen ebben állt: Nyugaton a malommonopólium támogatta a beruházást és a technikai fejlődést, míg Keleten hiányzott ez az intézményi keret, s az alacsony színvonalú kézimalmok használata állandósult. Ha nem is az egyes nyugat-európai országokat jellemző szigorral védve, de a magyar középkorban is a feudális kiváltságok közé tartozott a malomépítés, és a jobbágyság kötelesek voltak a földesúr malmában őröltetni. A kizárólagosság joga többnyire akkor is fennmaradt, ha a földesúr díj- vagy adófizetés fejében átadta másnak a malomépítés vagy -üzemeltetés jogát.

A beruházásra ösztönző hatás tehát egyértelműen megjelent. Kérdés, hogy a monopólium nem volt-e túl erős, nem volt-e indokolatlan gátja a versenynek. Erről nem rajzolódik ki egyértelmű kép a tanulmányból, ezért érdemes lenne további kutatás tárgyává tenni. Az írásos források jelzik, hogy a jobbágyság gyakran tiltakoztak a kötelező malomhasználat ellen. Am nem tudjuk (egyelőre), hogy volt-e formális vagy szokásjogi korlátja az árszabásnak, vagyis az illeték nagyságának. Kiderül továbbá, hogy egyes helyeken – ha korlátozottan is, de – érvényesült a verseny (pl. kettéosztott birtok két malma; földesúr és város, illetve földesúr és kolostor malmai között). Nem tudjuk azonban, mennyire volt szoros és szisztematikus kapcsolat a nagyobb piaci kereslet biztosította jobb megtérülés és a verseny engedélyezése között.

A tulajdoni rendszer további funkciója, hogy mederbe terelje a gazdasági szereplők közötti konfliktusokat. A tiszta magántulajdon előnye, hogy erős és egyértelmű jogosítványokat ad a birtokosoknak, akik alkuk útján rendezhetik konfliktusaikat. Olyan erőforrás esetén azonban, amelynek hasznosításában egy egész helyi közösség vesz részt, a magánfelek közötti alku módszere általában nem célravezető. A modern közgazdaságtan az ilyen esetekre többnyire az egyéni jogokat korlátozó szabályozást javasol, amely alkuk nélkül hangolja össze az érintettek döntéseit.¹⁷ Ennek előnye a magas alkuköltségek és az alkuk kudarcainak elkerülése. Kezelendő hátránya ugyanakkor a szabályozás tökéletlensége a szabályozó tájékozatlansága és önös érdekei miatt. Mivel minden gát- és malomépítés befolyásolta a vízáramlást és ezzel más malmok hatékonyságát, az árhullámok levonulását, a folyómeder tisztaságát stb., ez indokoltá tette a malombirtokos jogainak erőteljes szabályozását.

¹⁶ Lásd jelen kötet 102. oldalán.

¹⁷ COOTER–ULEN 2005, IV.D. alfejezet.

Milyen formát öltött ez a vizsgált korban? A középkori társadalomban a „szabályozó hatóság” funkcióját legtöbbször a feudális úr töltötte be. Számos különböző jogi státuszú személy juthatott malomtartási joghoz, de ez a jog nem vált teljes értékű, szabadon elidegeníthető magántulajdonná, hanem csupán bérleti joggá, amelyet a feudális kötöttségekkel és a földesúri érdekekre tekintettel lehetett csak üzemeltetni. Megválaszolásra vár még az a kérdés, hogy ez a „feudális szabályozás” mennyire vette figyelembe az adott területen érintett különböző szereplők sajátos szempontjait. A földesúr képes és motivált volt-e arra, hogy szűkebb személyes érdekein túl a lokális közösség tágabb, sajátjával esetleg szemben álló érdekeivel is foglalkozzon?

Hasonló dilemmákra vetít fényt *Gálffy László* tanulmánya, amely a dunai folyamtér hasznosítási formáit, tulajdoni viszonyait tárgyalja a Bécs és Buda közötti városokban a XIII. század vége és a XV. század közepe között. A szerzőt a lehető legtágabban érdekli, hogy a városok és a folyó között „milyen együttélési módozatok alakultak ki”, és önmagában is fontos megállapítása „a hajós, a molnár, a halász, a vámszedő, az ispotályos vagy fürdős személyzet” és sok más szereplő társadalmi-jogi viszonyainak sokrétű és cizellált volta. Ezek a relációk együtt, átfogóan nem tehetők közgazdasági elemzés tárgyává, egyes részleteik azonban igen. A tanulmány különösen sok hasznos támpontot ad a kor kulcsinfrastruktúráját képező révek és hidak alapítását és üzemeltetését irányító szabályrendszer rekonstruálásához.

A malomtartáshoz hasonlóan a révjog is korlátozott területi monopóliumként funkcionált: aki révészeti tevékenységhez engedélyt szerzett, egyszerűen arra is jogot formálhatott, hogy a közelében más ne kezdhesen hasonló üzletszerű tevékenységbe. A rév (és a hozzá vezető utak) kialakítása, karbantartása jelentős beruházást igényelt, amelynek megtérülését biztosítani kellett. Itt sem egyértelmű a monopolhelyzetet (és árazást) korlátok közé szorító szabályok jelenléte vagy hiánya. Révhez engedélyt alapvetően az uralkodó adhatott, akinek motivációja nagyrészt feltáratlan marad. Egyértelműen a kiváltság versenykorlátozó hatását oldotta ugyanakkor az a szabály, ami csak a pénzért nyújtott révészkedést tiltotta az engedélyes rév közelében, a saját gazdálkodási tevékenység keretében végzett átkelést nem.

Ha nem is a malmokhoz fogható mértékben, de a révek is rendszeresen vezettek tulajdoni konfliktusokhoz, főként a révüzemeltető és a révhez vezető útvonalak birtokosai között. Úgy tűnik, a malmokhoz hasonlóan itt sem az alkualapú, hanem a szabályozási típusú megoldás volt a jellemző. A reguláció itt elsősorban az uralkodó által a rév közeli birtokokra terhelte szolgálmi jogok formájában jelent meg. Jól látható a törekvés mindkét fél érdekeinek figyelembevételére: a rév alapítása és áthelyezése is engedélyhez kötött volt, ami a szolgálommal terheltek védelmét is szolgálta.

A közgazdasági ésszerűség a tulajdoni rend egy további momentumában is tetten érhető. Altalános tendenciaként a révüzemeltetési jogok adományozása egyre kiterjedtebbé vált, ahogyan a rév kikötők kialakításának értéke nőtt. Ugyanakkor, ha egy rév használaton kívülre került, a jogot az uralkodó visszavonta. Ez megfelel annak az elvárásnak, hogy egy tulajdonjog addig maradjon fenn, amíg a belőle fakadó értéknövekedés nagyobb a jog védelmének

és érvényesítésének társadalmi költségeinél.¹⁸ A királyi igazságszolgáltatás nem vállalta fel e költségeket, ha nem volt bizonyított a joggal védett dolog hasznosítása.

Míg a malomépítés alapvetően helyi ügy volt, a dunai révek szabályozása a királyi igazságszolgáltatás hatáskörébe tartozott. Ennek aktivitása a forrásokból jobban nyomon követhető, és a töredékekből a közérdeket szem előtt tartó, kompetens szabályozó képe sejlik fel. A közgazdaságtan kérdése ilyen esetben mindig az, hogy vajon mi és hogyan ösztönözte a törvényhozókat és a kormányzati tisztviselőket, hogy jó döntéseket hozzanak. Ez azonban már túlmutat a konkrét tulajdoni viszonyokon, és a kor alkotmányos ösztönzőinek vizsgálatát igényelné. Mennyire támogatták a XIII–XV. század politikai és igazgatási játékszabályai, hogy az uralkodói udvar a gazdasági értékteremtést segítő szabályozóként lépjen fel?

A folyóvíz különböző használati módjai közötti konfliktusok állnak *Vadas András* tanulmányának középpontjában, amely a XVII. század első felében vizsgálja a Rába jelentette kihívásokat a Vas megyei Csákány falu körzetében. Kivételesen gazdag forrásanyaga lehetővé teszi, hogy részleteiben követhessük nyomon a földesúri joghatóság működését. A helyzet sajátosságát az adta, hogy a Rába a török elleni védekezésben a határfolyó szerepét töltötte be. A védekezési funkció gyakorta éppen a folyó menti területek intenzív mezőgazdaságának érdekeivel ellentétes folyóhasznosítást kívánt meg. A török elleni védelmet az szolgálta, ha a folyón nehéz volt az átkelés, illetve hagyták a folyót áradni. Ugyanezek nagyban nehezítették a gazdálkodást.

A konfliktusokat kezelő szabályrendszer akkor szolgálta a társadalmi értékteremtést, ha az ellenséggel szembeni védekezést addig a pontig támogatta, amíg a nagyobb biztonságból fakadó várható haszon meghaladta a védekezés költségét, beleértve a gazdálkodóknak okozott károkat is. A szabályok pontos rekonstrukciója még várat magára (és talán sohasem lesz lehetséges), de egyértelműen érezhető a földesurak törekvése, hogy bizonyos fokig a jobbágyok gazdasági érdekeit is figyelembe vegyék. Sőt, ez egy per tanúsága szerint kifejezett kötelességük is volt: a jégen való átkelést a jobbágyainak megtiltó nemesi családot a nemesi vármegye elmarasztalta és kártérítés fizetésére kötelezte. Másfelől, a jobbágyoknak kötelességük volt részt venni a védekezésben, ami arra ösztönözte őket, hogy számoljanak a gazdálkodást segítő, de a védekezést nehezítő folyóhasznosítás költségével.

A vízhasználat közösségi kormányzása – újkori folyószabályozások

A XIX. század elejétől az intenzívebb agrártechnológiák terjedésével felértékelődtek a rétek és a szántóföldek, ami jelentősen megnövelte az ármentesítést (és helyenként az öntözést) lehetővé tévő folyószabályozás értékét. Az ármentessé tett folyó a környező birtokosok számára lokális közjószágként

¹⁸ DEMSETZ 1964.

fogható fel. Ha egyszer ármentessé tettek egy folyót, annak hasznát minden birtokos élvezi, még hozzá együttesen, versengés nélkül. A közgazdaságtan az 1950-es, 1960-as évektől kezdődően, főként Samuelson és Hardin munkássága nyomán¹⁹ azt hangsúlyozta, hogy közjavakat lehetetlen magánúton, kormányzati kényszer nélkül előállítani, mivel az élvezetből való kizárás lehetetlensége a „potyázást” teszi az egyetlen egyénileg racionális stratégiává. Mára már ez a szemlélet aligha tartható. Elinor Ostrom egész tudományos életművét annak szentelte, hogy bizonyítsa: közösségek elméletileg és a gyakorlatban is képesek lehetnek a kollektív természeti erőforrásaikat megőrizni, értéküket növelni.²⁰ A realiztikus kérdés általában az, hogy az önszerveződés és a külső kormányzati intervenció milyen kombinációja érvényesül egy-egy közösen használt erőforrás esetében.

A kötetben három tanulmány is foglalkozik a XIX. század egy-egy jelentősebb folyószabályozási kísérletével. Horváth Gergely Krisztián a Lajta XIX. századi eleji, Deák András a Tisza XIX. század közepi, Simonkay Márton pedig a Rába XIX. század végi szabályozását vizsgálja. A három eset közös tanulsága, hogy a folyószabályozás mint kollektív haszonnal járó nagyberuházás intézményi kereteit a vármegyei és városi hagyományokra visszamenő közösségi kormányzás és a kiépülő központi adminisztratív kormányzat együtt képezték. Bár a „modern állam” növekvő szerepet vállalt a kollektív cselekvési problémák megoldásában, korántsem légtüres intézményi térben tette ezt: mai szemmel lenyűgöző szervezettség és vitalitás jellemezte a korvidéki Magyarországnak „civil társadalmát”. Óvatosan általánosítva úgy fogalmazhatunk, hogy a centrális kormányzat a hatósági szakértelem és a fiskális kapacitás kiépülésével a század végére fokozatosan átvette az alsóbb szintű önszerveződő közösségek sok funkcióját, ám ezt az önszerveződés számos elemének megőrzésével, nem pedig egyoldalú kiszorításával, elnyomásával tette. Ilyen módon a nemzeti szintű politika és igazgatás feletti közösségi kontroll fennmaradt.

Az időben legkorábbi Lajta-szabályozás a két későbbi történettel ellentétben nem sikertörténet – inkább nevezhetjük a küszködés történetének. *Horváth Gergely Krisztián* tanulmánya azt a krízishelyzetet bontja ki plasztikusan, amikor a vármegye már nem, a központi kormányzat még nem képes kezelni a folyószabályozás új problémáját. Tulajdonképpen a kormányzat növekvő társadalmi-gazdasági szerepvállalásának kezdetén, pontosabban az azt megelőző „vajúadás” időszakában találjuk magunkat. A történet fonálát addig követhetjük nyomon, amikor a helyi szereplők arra a következtetésre jutnak, hogy a saját problémáikra a megoldást a központi kormányzat (a „Főméltóságú Helytartó Tanács” és a „Budai Vízépítő Directio”) adhatja majd meg.

A XIX. századi folyószabályozás a korábbiaknál összetettebb és nagyobb léptékű problémát jelent: több embert érint egy differenciálódó lokális közösségen belül, és túlnyúlik a lokális közösségen. A piaci és technológiai fejlődés

¹⁹ SAMUELSON 1954; HARDIN 1968.

²⁰ OSTROM 1990; 2006.

hatására megváltozik a közös erőforrás optimális hasznosításának módja, de a döntéshozatal meglévő kerete, a vármegye ezt már nem tudja a szabályrendszer megfelelő átalakításával támogatni. Nehézségei, végső soron kudarcra pontosan azokra az okokra vezethető vissza, amik tipikusan a közösségi kormányzás kudarcához vezetnek. Ilyen okok például a szereplők heterogenitása, információs aszimmetriák sokasága, a hasznok és a terhek méltányos megosztásának nehézségei, vagy például az, hogy az erőforrás és a közösség határai nem esnek egybe.²¹

A vármegye ugyanakkor viszonylag robusztus és szerethető intézményként tűnik fel, amely nyilvánvalóan számos más (korábbi) problémára remek válaszokat tudott adni. Az erényei megint csak megfelelnek a „robusztus közösségi kormányzás” tipikus jellemzőinek – léteznek bejáratott kollektív döntési fórumok; a tehermegosztásra bevett jogelvek; a deviáns viselkedésre fokozatos, árnyalt szankciók; rendelkezik számottevő autonómiával. Tökéletlen, de nagyon is hasznos intézményről van szó. A vármegye derekasan birkózik a kihívással, de végül felteszi a kezét.

A vármegye kudarcra annak a kísérletnek a kudarcra, hogy az érintett szereplők maguk között találjanak egy sokszereplős, konszenzusos megoldást a kollektív cselekvés dilemmáira.²² A központi kormányzat alternatívája a kollektív cselekvés dilemmáját egy külső harmadik fél bevonásával oldja meg (legalábbis ezt remélik tőle a helyi szereplők). Felülírja a konszenzuskényszer, túllép az önkéntes, szerződéses megoldás kudarcán.

Deák András Széchenyi Istvánnak a Közlekedési Bizottmány élén végzett munkáját állítja Tisza-tanulmányának fókuszába. E tevékenység a folyó menti társulatok, s az ezeket összefogó Tiszavölgyi Társulat megszervezése körül forgott. Ami kirajzolódik előttünk, az a központi kormányzat és a lokális önszerveződő közösségek konfliktusokkal terhelt, de végeredményében sikeres együttműködésének lenyűgöző története, amelyet Széchenyi mint „intézményi vállalkozó” vitt előre. Bár Széchenyi joggal panaszkodott a birtokosok önzésére és viszálykodásra való hajlamára, mégis a társulatokban az önszerveződési képesség magas fokát láthatjuk megnyilvánulni. A folyó hossza miatt az összehangolt szabályozás aligha lett volna lehetséges a nemzeti szintű kormányzat közreműködése nélkül. Ez a közreműködés azonban alapvetően kiegészítő, nem pedig helyettesítő jellegű volt. A Bizottmány és vezetője a kollektív cselekvés szervezőjeként és előmozdítójaként lépett fel. Tegyük hozzá, ezt a korlátozott szerepvállalást kétségkívül az is magyarázta, hogy a kormányzatnak sem apparátusa, sem forrása nem volt ahhoz, hogy erőteljesebb szerepet vállaljon.

Széchenyi számára az alapvető kihívás az volt, hogy az érintett birtokosokat rávegye, változtassanak eredendően ésszerű „potyázási” stratégiájukon, és legyenek készek az áldozatvállalásra. Tudta, hogy ehhez egyszerre kell elfogadtatnia a „kimerítő mérnöki tervet” és a „kész Cassát”, ami a várható egyéni hasznokkal arányos költségmegosztást és az egyéni hozzájárulási

²¹ OSTROM 2005, 8. és 9. fejezet.

²² COASE 2004.

hajlandóságot növelő kormányzati támogatást is tartalmazza. Ha teljes konszenzust kellett volna elérnie e kérdésekben, soha egy kapavágásra sem került volna sor. Az 1807. évi 17. tc. *A magánosok költségén létesített vízművekről* azonban előírta, hogy egy birtokos akkor is köteles részt vállalni egy vízszabályozó társulat költségeiből a vízművekből származó haszna arányában, ha úgy dönt (amit szabadon megtehet), hogy nem kíván annak tagja lenni. E jogszabály, amely szépen példázza a kor jogalkotójának törekvését, hogy egyensúlyt találjon a közösségi konszenzus és a döntésképeség között, megkönnyítette Széchenyi munkáját – amely persze így is heroikus volt.

A kormányzati szerepvállalás sokkal markánsabb formában jelent meg néhány évtizeddel később a Rába 1886 és 1893 közötti szabályozási munkálatai során, amelyet *Simonkay Márton* tanulmánya mutat be. A kiegyezés utáni kor mind szakértelem, mind pénzügyi források szempontjából jóval potensebb központi kormányzatát látjuk a színen, amelytől a korábban önkormányzó Rábaszabályozó Társulat néhány év kudarcos működése és feloldhatatlan belső vitái miatt kormánybiztos kiküldését kéri, s amelynek ezzel formálisan is alárendeli magát. A szabályozás ügyét döntő pontokon e kormánybiztos és miniszteriális támogatói lendítették előre a viták lezárásával, illetve a szükséges költségvetési források megszerzésével. Mindez nem jelentette azonban, hogy a Rába-menti birtokosok közössége ne vett volna részt aktívan a döntéshozatalban. Egyrészt a kormánybiztos maga is e közösség tiszteletben álló tagja volt. Másrészt a Társulat döntéseit minden esetben megtárgyalta egy Véleményező Bizottság, amelyben a legnagyobb birtokosok alanyi jogon, a kis- és középbirtokosok pedig választott képviselőik útján voltak jelen.

Simonkay némi tartózkodással úgy fogalmaz, hogy a „testület összességében a szabályozásért tenni akaró és tudó szűk helyi elitet [...] fogta össze”. Ugyanakkor felhívja a figyelmet a folyószabályozás közösségi kontrolljának egy további fontos intézményére: a helyi sajtóra. A professzionálisan szerkesztett győri újságok összességében jól működő kommunikációs platformnak bizonyultak, ahol az eltérő érdekek, álláspontok artikulálódni tudtak, és a munkálatokkal kapcsolatos információk a közösség minden tagja számára könnyen hozzáférhetőek voltak. Ezenkívül a „nyilvánosság ereje” szankcióként is működött.

Összességében a három tanulmány árnyalt képet rajzol fel a kormányzat mint új intézményi megoldás iránti növekvő keresletről. Érdemes ugyanakkor megjegyezni, hogy az intézményi „kínálati oldalt” illetően számos kérdést nyitva hagynak. Különösen: (i) Miért bíztak meg az érintettek a központi kormányzatban? (ii) Mi motiválta a központi kormányzatot arra, hogy beavatkozzon; és hogy a közjó érdekében avatkozzon be? A tanulmányok azért néhány dolgot sejtetni engednek. Először is, az érintettek az alternatív intézményi megoldás felé csak a meglévő intézmény válságba jutása után fordultak. Tehát valószínűleg megpróbáltak elmenni, ameddig el lehetett, és csak utána gondoltak változtatásra. Tudták tehát, hogy tökéletlen alternatívák közül kell választaniuk.²³

²³ COASE 1991; WILLIAMSON 1996.

Másodsor, a nyugat-európai (főként osztrák) tapasztalatok pozitív példaként, intézményi mintaként lebegtek a szemük előtt. Harmadsor, a kormányzat nagyon fontos ismérve volt a szakértelme és feltételezhető pártatlansága a konkrét vitás ügyekben. Elvárták tehát, hogy a kormányzat a politikai és csoportérdekektől viszonylag függetlenül, szakmai ethoszt követve járjon el. Annyiban bíztak benne, amennyiben erre számítottak. A kormányzatnak hitelesen, önkorlátozó módon²⁴ kellett elköteleződnie e szerep mellett.

A kormányzati motiváció kérdésköre természetesen még messzebbre vezet. Miért jelent meg a kormányzat „intézményi vállalkozóként”? Ha igaz volt a helyiek várakozása, hogyan tudta magát hitelesen elkötelezni? Ez a kérdés túlmutat a tanulmányok vizsgálódási körén, de világosan látjuk, hogy a kormányzatnak a hitelességet fel kellett mutatnia.

Állami tulajdon és állami szabályozás – iparosítás és közműépítés a kommunista tervgazdaságban

A XIX. századtól kezdődően, de különösen a XX. században az iparosítás és a közművek kiépítése egész Európában hasonló problémákat vetett fel a természetes vizek hasznosítása terén. A plurális vízhasználatot technológiai okokból nagyrészt felváltotta a műszaki nagyüzem, amely immár a lokális közösségtől elkülönülten és különleges szakértelem birtokában hajtott végre olyan beruházásokat, amelyek e közösséget számos módon érintették. Ez mindenütt a kormányzat fokozott szerepvállalásához vezetett. A XIX. század végén a kultúrmérnöki hivatal felállítása és az 1885. évi vízhasználati törvény jelzik a hatóságilag szabályozott vízhasználat korának beköszöntét. A II. világháború után a kommunista tervgazdaság céljaként kitűzött „iparosítás” és „modernizáció” bizonyos szempontból ebbe a történeti trendbe illeszkedik. A kormányzat az ipari környezetszennyezés Nyugat-Európa iparvidékein is jól ismert kihívásaival birkózik, és az 1950-es évek sztálinista rombolása után a korábban már magas színvonalon kiépült szabályozási és hatósági kultúrát igyekszik újjáteremteni. A korszak elfogulatlan értékeléséhez egyfelől el kell ismerni, hogy ebben ért el sikereket. Másfelől fontos tisztázni, hogy milyen lényeges pontokon különbözött az államszocializmus intézményrendszere a korábbi időszakétól: mi az, amit lerombolt, és ami önmagában a technológiai modernizációval aligha indokolható súlyos károkhoz vezetett.

Máté Gábor esettanulmánya a XIX. század végétől napjainkig követi nyomon a Völgységi-patak felső vidékének vízhasználatát, így különösen alkalmas arra, hogy fogalmat alkothassunk a polgári és az államszocialista intézményrendszer különbségeiről. A II. világháború előtti időkig érvényben maradt a hagyományos falusi gazdálkodó életmódhoz kapcsolódó, nemegyszer középkori eredetű szokásjog (pl. a vízfakadások gondozását illetően). A helyi társadalmat átszövő gazdasági kapcsolatok pedig, amelyek alapja a

²⁴ WEINGAST 1997; CRAIN 2001.

magántulajdon és magánvállalkozás volt (pl. a malmok esetében), az érdekek kölcsönös figyelembevételének normáit alakították ki. Emellett megjelent és folyamatosan erősödött a formális jogrend szerepe az új, ipari tevékenységekkel – főként a mecseki bányászattal – összefüggésben, amelyek kezelésére a közösségi normarendszer nem volt alkalmas. Ugyanakkor Máté értékelése szerint a víztörvény „egyenlő elbánásban részesítette a tájban munkálkodó szereplőket”.²⁵ Figyelembe vette ugyan az ipar új szükségleteit, de nem volt irányában részrehajló, hanem mérlegelte a más, jellemzően mezőgazdasági tevékenységeket végzők érdekeit is. Összegezve azt mondhatjuk, hogy az állami jogrend és a hatósági szabályozás mellett a közösségi önszabályozás számos eleme tovább élt, elősegítve a különböző érdekek tiszteletben tartását és gátat vetve az új, központosított szabályrendszer önkényes terjeszkedésének.

A kommunista tervgazdaság ezt a nyilván közel sem tökéletes, ám mégis kifinomultnak és kiegyensúlyozottnak nevezhető intézményrendszert rombolta le. Felszámolta a közösség szokásjogát azzal, hogy a vízjogot szövetkezetekhez, állami vállalatokhoz rendelte. A magánvállalkozások betiltásával lerombolta a lokális együttműködések hálózatait. Az államosítással és a gazdálkodási döntések központosításával „megszűnt a vízrendezésben közvetlenül érdekelték önműködő gazdaságossági kontrollja”.²⁶ A technológiai fejlődéssel egyébként is együtt járó változások – így a bányászat, a tagosítás, a talajmelioráció, a lakóházak komfortosítása és közművesítése – egy lepusztított intézményi környezetben mentek végbe, amely nem volt alkalmas arra, hogy figyelembe vegye az érdekek pluralitását és ezáltal ésszerű mederbe terelje a modernizációs folyamatokat.

Míg Máté Gábor tanulmányának hangsúlyos gondolata, hogy az államszocializmus központosított döntései, szabályai tévesek, részrehajlók, önkényesek voltak, Ö. Kovács József írásából az derül ki, hogy a „terepen” irreálisnak, megvalósíthatatlannak bizonyultak. A vízhasználat és vízellátás közegészségügyi vonatkozásait az 1945 és 1965/1970 közötti időszak hatósági jelentései alapján vizsgáló tanulmány világossá teszi, hogy a központi kormányzattól származó szabályokat, előírásokat általában nem lehetett betartani, ezért a helyüket szükségképpen informális gyakorlatok, normák töltötték ki. Ezen az alsó intézményi szinten sajátos kettősséget látunk. Egyrészt az állami tulajdonból és a centralizált döntéshozatalból fakadóan a felelőtlenség, nemtörődömség máig tovább élő normái terjedtek el. Másrészt sokakban nagyon is élt a szakmai elhivatottság, a közösség javáért való elkötelezettség. A tanulmány csaknem kizárólag égető problémákról, félresiklott tervekről, lehangoló helyzetekről számol be, de mindezt éppen az alapján teheti meg, hogy a közegészségügyben dolgozó szakembereknek egy jelentős része komolyan vette a hivatását.

A tervgazdaság rendszerébe a korábbi sokrétű intézményi rend elemei közül talán leginkább a szakmai hatóságok illettek bele. *Pál Viktor* a Borsodi-

²⁵ Lásd jelen kötet 486. oldalán.

²⁶ Lásd jelen kötet 496. oldalán.

medence vízszennyezésének hatósági kezelését tárja fel ebben az időszakban, és hasonlítja össze a Ruhr-vidék tapasztalataival. Tézise szerint a két ipari terület lényegét tekintve hasonló állami eszközökkel és hasonló sikerrel küzdött a környezeti problémák ellen. A Kádár-rendszerben újjáalakuló vízügyi hatóság képes volt folytatni a vízügy szakmai hagyományait, kellő szakértelemmel modern szabályozási eszközöket bevezetni és ezeket rendszeresen érvényre juttatni. Azonban sikereit sokkal kisebb eséllyel érhette volna el, ha nem támogatta volna a közösségi nyilvánosság intézménye: a helyi sajtó. Szembeötlő a hasonlóság a XIX. század végi Győrrel, ahol a helyi lapok a Rába-szabályozás közösségi kontrollját támogatták. Megkockáztatjuk, hogy a Kádár-rendszer is azokon a területeken volt képes a vízhasználatot elfogadhatóan irányítani, ahol – ha csökevényesen is, de – teret hagyott a közösségi kormányzásnak.

A folyóvizek történelme politikai gazdaságtani perspektívából

A vízhasználati játékszabályok kialakítása bizonyos fokig mindig politikai folyamat is. Konfliktusokat vet fel, amelyeket a szűkebb vagy tágabb közösségnek kell feloldania. Hatalmi viszonyokat befolyásol, s ezzel stratégiai cselekvésre készíti az érintetteket. A politikai intézményrendszer működési logikáját vizsgáló közgazdasági modellek – röviden: a politikai gazdaságtan – ezért fontos adalékokkal szolgálhatnak a vízhasználati szabályok evolúciójának megértéséhez. A politikai gazdaságtan legtermékenyebb modelljei a játékelméleti keretrendszerre épülnek. Eszerint a szűkös erőforrásokért, hatalomért versengő és a közösen megszerezhető előnyökért együttműködő csoportok interakciói meghatározzák, ki milyen stratégiát követ, és mi az egyes stratégiák együttesének eredménye: hogyan alakulnak a szereplők kimenetei, viselkedési mintái, egymásról és világról alkotott vélekedései. Ez a megközelítés segíthet tisztázni, hogy az érintett szereplők cselekedetei révén miképpen jönnek létre új intézmények, illetve hogyan születnek meg közpolitikai döntések, majd ezek az intézmények és közpolitikák hogyan hatnak vissza az érintettek viselkedésére.

Három tanulmányon szemléltetjük a politikai gazdaságtani elemzés lehetőségeit. Először azonosítjuk, hogy az egyes történelmi helyzetekben melyek voltak a folyóvizet használó társadalmi csoportok, és mik voltak a sajátos érdekeik. Második lépésként rekonstruáljuk a csoportok közötti konfliktusokat. Végül kísérletet teszünk arra, hogy a politikai gazdaságtanban jól ismert és termékenynek bizonyult modellek segítségével értelmezzük e konfliktusok kezelésének politikai folyamatát. A fentiekben láttuk, hogy a vízhasználat terén a XIX–XX. században alapvető intézményi átalakulás ment végbe: a helyi közösségek hagyományos, szokásjogon alapuló szabályait fokozatosan kiegészítette vagy felváltotta a központosuló szabályozás. A politikai gazdaságtani elemzés azokra a politikai és igazgatási mechanizmusokra vet fényt, amelyek ezt az intézményi folyamatot előrevitték.

A folyóhoz kötődő érdekek

Dominkovits Péter írása három szomszédos, eltérő földrajzi adottságokkal, ugyanakkor egymást összekapcsoló folyóvízzel, vízhálózattal is rendelkező XVII. századi vármegyét, Győrt, Sopront és Vast vizsgálja. Az itt található közösségek számára a folyó gazdasági szempontból a vízimalmok, az átkelők (révek, hidak) és a kereskedelem miatt volt fontos, közösségi szinten pedig a törökök elleni védvonal funkcióját töltötte be. A folyó használatában számos csoport volt érdekelt. Az egyik érdekcsoportnak a víz közvetlen megélhetési forrást jelentett: ők a malmok tulajdonosai, a révészek, a halászok. Gazdasági értelemben létezett még egy tágabb, nehezebben lehatárolható csoport is, akiknek a folyó a kereskedelem lehetőségét, a hajózást és a kikötőket jelentette. Az ilyen tevékenységeket támogató folyószabályozás és -tisztítás több vármegye közösségét összekapcsolta, sőt gyakran országos szinten kezelték az ilyen ügyeket. A víz védelmi funkciójának kihasználása, a törökök betérése elleni védekezés az egész ország közösségének érdeke volt, amelyet az országos törvények és a központi kormányzat utasításai szerint a vármegyei fórumoknak kellett megvalósítaniuk.

A *Balaton Petra* vizsgálta dualizmus kori Székelyföldön a folyóra települő iparnak szintén alappilléret képezték a malmok. Ezenkívül a megélhetés további fontos forrásait jelentette a tutajozás és a faúsztatásos szállítás. Községi szinten a folyó mint a súlyos árvizek forrása is megjelent, ami a fakitermelés miatt védtelenebb helyeken súlyosan rongálta a termőtalajt, ezzel szűkítve a gazdaságilag hasznosítható területek méretét. A Székelyföldön azonosítható érdekcsoportok körébe tartozott a helyi agrárnépesség, amely általában közös területeket művelt, vagy állattenyésztéssel foglalkozott. A folyó számukra egyszerűen jelentett gazdasági létszükségletet és fenyegetést, hiszen ésszerű vízgazdálkodás nélkül elképzelhetetlen volt a földművelés és az állattartás, az árvizek ugyanakkor súlyosan rongálták a termőtalajt. Szintén a mezőgazdasághoz köthető az akkori társadalom tőkeerős rétege, a nagybirtokosság. Rájuk hasonlóan hatott a víz, mint az agrárnépességre, de ők egymaguk is képesek voltak öntözőrendszerek telepítésére, illetve az áradások elleni védekezésre egyben kezelt birtokaikon. A vízen zajló kereskedelem jelentette a megélhetést a tutajosok számára, valamint ez tette piacképesé az erdőgazdálkodók tevékenységét azáltal, hogy megteremtette a faanyag olcsó szállítási lehetőségét. Az erdőgazdálkodók ugyanakkor jelentős irtásaikkal felerősítették a folyó talajromboló hatását, közvetetten károsítva a mezőgazdaságból élőket.

Bodovics Éva tanulmánya Miskolc és folyóvizei kapcsolatát mutatja be a XIX. század második felében. A Szinva nagy részét vízimalmok uralták, a vizet ezenkívül tímárok és mészárszékék is hasznosították, főként a hulladék elszállítására. A patakokat szennyvízcsatornaként használták a part mentén lakó helyiek is. A patak mint árvizek forrása, jelentős szerepet töltött be a helyi közösség életében. Minden évben előfordultak kisebb kiöntések, amelyek apróbb gazdasági károkat okoztak, például gyakran megrongálódott a hidak szerkezete. Akkoriban a központi szabályozás szerint, ha egy folyó nem volt hajózható, vagy nem tartozott állami felügyelet alá, mindenki a parton elterü-

lő birtokával megegyező szakaszban tulajdonolta a folyómedret. A víz szempontjából a két fő érdekcsoport a folyóhoz köthető gazdasági tevékenységet folytatók, valamint a városi vezetés volt, amely szintén birtokolt malmokat.

Konfliktusok a magánhasználat és közhasználat kapcsán

Mindhárom írásban tetten érhető az a folyamat, ahogyan a szabályozás mind intenzívebb központosulása új játékszabályokat teremt az érintett szereplők számára. Ez az átalakulás új alkutereket és konfliktusokat generált. A központosítás igényét minden területen más esemény hozta el. A nyugat-magyarországi vármegyék esetében a folyók védelmi, hadi funkciójának megerősödése, Székelyföldön az állam és piac vezérelte modernizációs sokk, illetve a tulajdonlási rendszer átalakulása, Miskolcon pedig a súlyos áldozatokat követelő 1878-as „nagy árvíz”.

A vármegyék esetében a konfliktusok tipikusan autonóm tulajdonosok közti viták voltak, amelyekben a vármegyei fórumok (közgyűlés, törvényszék) fő feladata a magánérdekek összehangolása volt. Jellemzőek voltak a birtokviták, miután egyes nemesek erőszakosan kisajátítottak területeket. Emellett gyakran támadtak viták egy új átkelőhely létesítésének vagy malom építésének mások által sérelmezett gazdasági hatásai miatt. Ahogy a vármegye napi működésében egyre jelentősebb szerepet játszott az állam kiszolgálása, működésének biztosítása, a magánviták rendezése mellett egyre fontosabbá vált a magán- és közérdekek összehangolása. Gyakori volt a magánérdek és közérdek ütközése a vízvezetések kapcsán, amikor például egy patakot egy új malom meghajtása érdekében tereltek el, jöllehet az az oszmán betörés elleni védelmi vonal fontos részét alkotta. Az egyre erősebb központi hatalom végrehajtó szervezeteként működő vármegye feladata lett a rationális egyéni gazdasági kalkulussal szemben álló közérdek kikényszerítése.

A dualizmus korában a helyi közösségek életében radikális változást hozott a kapitalista gazdálkodás alapjait lefektető államilag irányított tagosítási és arányosítási rendszer, amely a korábban köztulajdonban lévő birtokokra is kiterjesztette a magántulajdon intézményét és aláásta az addigi szokásjogon alapuló közös gazdálkodást. A tulajdonviszonyok átalakulásával megerősödő piaci folyamatok révén jelentős iparaggá fejlődött a fakitermelés, ami ugyanakkor káros hatással volt a termőtalajra. Szintén a fakitermeléshez kapcsolódott a gyorsan fejlődő tutajos szállítás, folytonos gazdasági érdekkonfliktusban állva a vízimalmokkal, mert utóbbiak a korabeli dokumentumok szerint „üzletszerűen akadályozták” működésüket. Érzékelve a központi szabályozás által kiváltott feszültségeket, az állam két ponton is beavatkozott a helyi gazdasági működésbe. Egyrészt segítette a tőkével rendelkező nagybirtokot a fejlesztésben és a fenntartható gazdasági működés kialakításában, másrészt pedig igyekezett felzárkóztatni azokat a közösségeket, amelyeket a modernizáció hátrányosan érintett. A beavatkozás fókuszában a vízgazdálkodás állt, mivel az átalakuló gazdasággal együtt változó vízhasználat és az emiatt erősödő árvizek komoly problémává váltak.

A folyót használó szereplők, érdekeik és konfliktusaik

Helyszínek	Szereplők	Érdekek, konfliktusok
Vármegyék (XVII. század)	<ol style="list-style-type: none"> Közvetlen gazdasági érdekekkel rendelkezők Malmok, révések, halászok Közvetett gazdasági érdekekkel rendelkezők Kereskedők Védelmi funkció kikényszerítője Központi kormányzat 	<ol style="list-style-type: none"> Magánérdekek konfliktusa Birtokviták, kisajátítások, gazdasági károkozás Magán- és központi érdekek konfliktusa <p>Egyéni gazdasági érdekek ütközése a védelmi szemponttal</p>
Székelőföld (Dualizmus kora)	<ol style="list-style-type: none"> Mezőgazdasággal foglalkozók Agrárnépesség Nagybirtokosok Nem mezőgazdasági tevékenységet folytatók Tőkések Erdőtulajdonosok Tutajosok Malomtulajdonosok Szabályozó Központi kormányzat 	<ol style="list-style-type: none"> A magántulajdon kiterjesztése a helyi szegény agrárnépességet hátrányosan érinti A fakitermelés fellemlül és ezzel együtt a tutajos szállítás is Közvetetten minden mezőgazdálkodással foglalkozó érdekét sérti a fakitermelés okozta talajerózió Az államnak egyre komolyabb problémát jelent az elszegényedés, a gyakori természeti katasztrófák és a mindezekkel járó társadalmi konfliktusok
Miskolc (XIX. század második fele)	<ol style="list-style-type: none"> Folyón gazdasági tevékenységet folytatók Vízimalmok, mézárszékek tulajdonosai, tímárok Egyéb érdekelték Folyóparti területet birtoklók, átkelők Városi vezetés Szabályozó De jure: Központi kormányzat, de facto: helyi önkormányzat 	<ol style="list-style-type: none"> Birtoklási harc a magántulajdonosok és a városi vezetés között Kié a folyómeder? Finanszírozási harc a magántulajdonosok és a városi vezetés között Ki fizesse, ha az árvíz megrongál valamit? Nagy árvíz A városi vezetés erős szabályozóvá válik

Miskolc esetében visszatérő elemként jelennek meg a magántulajdonosok és a város között dúló birtoklási és finanszírozási harcot bemutató történetek. A jogrend szerint a folyók azoknak a tulajdonát képezték, akiknek a birtoka a parton állt, a városi hatóság egyes esetekben mégis felhatalmazva érezte magát, hogy rendelkezzen a partmeder használatáról. A finanszírozási feszültségek leggyakrabban kisebb árvizek után merültek fel, amikor arról kellett dönteni, ki milyen mértékben járuljon hozzá a felújítási munkálatokhoz. A hidak például tipikusan olyan építmények voltak, ahol a köz- és magántulajdon összemosódott, így mindkét fél úgy gondolta, hogy a másiknak kell felújítania a megrongálódott építményt. A város a legtöbb esetben azt az elvet alkalmazta, hogy az újítsa fel a hidat, akinek a legnagyobb hasznot hozza a megléte, így gyakran előfordult, hogy magántulajdonosoknak kellett összeadniuk az összeget. Az évről évre ismétlődő kis árvizek és az ezzel kapcsolatos perlekedések során az 1878-as, súlyos áldozatokat követelő árvíz vetett véget, amelyet követően a város szigorú szabályozási rendszert hozott létre, korlátozva ezzel a magántulajdonosok jogait, megóvva azonban a közösséget egy újabb katasztrófától.

A fenti történeteket két általános konklúzióban foglalhatjuk össze. Minden esetben a nagyobb szereplő, erősebb érdekek kerekedett felül, akár a központi szabályozás mellett, akár a központi szabályozással szemben. A vármegyék esetében a védelmi szempont tekinthető domináns érdekeknek, amelyet az erős központ kényszerített ki, Székelyföldön a piaci érdek volt erős és jól szervezett, így a piacosítás nyerteseinek szempontja érvényesült. Miskolcon pedig a városi vezetés tudott a nagy árvíz után megerősödni, amikor a védekezés mindennél fontosabbá vált.

Mindegyik esetben erősödött a központi állami szerepvállalás, hol a magántulajdon, hol a közösségi tulajdon nyomására. A vármegyék esetében az erős központi irányítás elengedhetetlen válasz volt a törökök folyamatos fenyegetést jelentő betörési kísérleteire. Székelyföldön a piaci mechanizmusok hatására eszköztelenné vált helyi közösség nem tudta megoldani belső problémáit, amelyekre így csak a központi állam jelenléte tudott orvoslatozást adni. Miskolcon pedig a nagy árvíz volt az a sokk, ami helyet adott az addig *ad hoc* módon működő városi vezetés megerősödésének. A centralizálódást tehát mindegyik esetben külső és belső tényezők együttese teremtette meg.

Elméleti magyarázatok

A következőkben a három esettanulmányhoz olyan politikai gazdaságtani modelleket társítunk, amelyek sejtésünk szerint alkalmasak lehetnek arra, hogy megragadják az intézményi változás mechanizmusainak fontos mozzanatait. Ezek a modellek segíthetik a történelmet a konkrét történelmi jelenség jobb megértésében. Ötleteket adhatnak ahhoz, hogy az események milyen „mintázatát” keresse az adatokban, illetve milyen további részletek irányába folytassa a feltáró kutatását. Ha a relevanciájuk igazolódik, a közgazdászok

empirikus megerősítést nyernek a modellek termékenységét, robusztusságát illetően. Továbbá a konkrét történeti esetek szinte bizonyosan rá fognak világítani olyan új összefüggésekre, amelyek az eredeti modellek továbbgondolására, árnyalására fogják ösztönözni őket.

Dominkovits Péter elemzése jól illeszkedik Avner Greif gazdasági intézményeket vizsgáló elméleti keretéhez. Greif szerint az egyes közösségekben kialakuló gazdasági intézmények két pilléren nyugszanak.²⁷ Az első a szerződés-kikényszerítés intézménye, azaz egy megállapodás betartásának garanciája harmadik fél által. A másik pillér pedig a hatalommal való visszaélést akadályozó intézmények jelenléte. Greif szerint a piaci működés kialakulásának korai szakaszában a szerződés-kikényszerítő intézmények organikusan fejlődnek ki a különböző egyéni érdekek hatására. Ezek a kezdeti intézmények azok, amelyek meghatározzák, hogy később milyen tudatosan tervezett szerződés-kikényszerítő intézményt fog igényelni a közösség.

A vármegyékben eleinte a belső működést, és ezen belül a piaci működés szerkezetét dominánsan az olyan hatalmi pozíciók alakították, mint a birtokszervezet, a kapcsolati hálók és a személyi szintű érdekérvényesítés. Az intézményesülés során a vármegyei törvényhatóságok megerősödtek. Kettős szereppel rendelkeztek: egyrészt az helyi nemesség szerveződésének érdekérvényesítési fórumai, másrészt az egyre erősebb központi hatalom helyi végrehajtó szervezeti, működési egységei voltak. Az organikus működés során kialakult szokásjog, amely meghatározta a megvalósítható gazdasági ügyletek terét, a formális intézmények megerősödésekor a szabályozás védelme alá került.

Egy malomtulajdonos példáján keresztül illusztrálható e folyamat. A malom megállapodást köt egy másik tulajdonossal, hogy a hozzá közeli folyószakaszon nem építhet malmot, vagy megegyezik az általa kínált liszt ellenértékéről vevőivel. Ezeknek az alkuknak a betartását kezdetben a malomtulajdonos *de facto* ereje kényszerítette ki, később e garancia szerepét a vármegyei törvényhatóság vette át, azaz egy kezdetben organikusan kialakult rend szerepe egy tervezett intézményre ruházódott.

Az, hogy létre tudnak-e jönni a kívánt tervezett szerződés-kikényszerítő intézmények, a hatalommal való visszaélést akadályozó fennálló intézményrendszerrel függ. Ha ez a lépcső, ti. a magántulajdon védelme nem biztosított, elképzelhetetlen a piaci működés kialakulása. Ezt a feladatot szintén a vármegyei törvényhatóság látta el. Hatáskörébe került a hatalommal való visszaélés megakadályozása, amit jól illusztrálnak a korábban említett birtokfoglalási ügyek, azaz az olyan esetek, amikor valaki hatalmával visszaélve elsajátított más tulajdonába tartozó területeket. Ezekben az esetekben a vármegyei törvényhatóság feladata volt megbüntetni a kényszerrel alkalmazó, kisajátításra törekvő nemeseket, megerősítve ezzel a magántulajdon intézményét.

Egyszerre erősödött meg a vármegyei önkormányzat hiteles helyi és bíraskodási szerepköre, emellett megjelent a központi szabályozás is, azaz mind a magánjogi, mind a közjogi törvénykezés megszilárdult, amely változások lehetővé tették a premodern intézmények létrejöttét.

²⁷ GREIF 2005.

Bodovics Éva tanulmányában központi szerepet játszik egy katasztrófa, az 1878-as nagy miskolci árvíz. Az írásában bemutatott szociológiai iskola szerint az árvíz természetes jelensége attól válik katasztrófává, hogy emberi közösséget veszélyeztet, mely esetben mindig szükséges megvizsgálni a társadalom felelősségét, környezethez való alkalmazkodásának mértékét.

A politikai gazdaságtan kiemelkedő kutatója, Dani Rodrik a gazdasági válságokkal, s a sokkra adott reformok elemzésével foglalkozik. Rodrik fő kérdése nem az, hogy miért vannak gazdasági reformok, hanem hogy miért pont akkor és úgy történnek meg, ahogyan azt megfigyelhetjük.²⁸ Állítása szerint nem elegendő az a tautologikus válasz, miszerint a reform mindig a sokk után következik be, hiszen különböző társadalmakban, közösségekben hasonló válsághelyzetekre igen eltérő időben és módon születnek válaszok.

Rodrik szerint azért figyelhetünk meg különböző reformcsomagokat, amelyeknek egyes elemei nem is kapcsolódnak szorosan a válság okához, mert egy súlyos sokk lehetőséget ad a központi irányításnak, hogy olyan elemeket szerepeltessen megoldási javaslatában, amelyeket nyugodt időben nem tudna elfogadtatni a közösség egyes csoportjaival. Erre példa az újraelosztást átalakító lépések bevezetése, melyet a gazdaság normális működése esetén szinte biztosan elleneznének azok, akiknek többet kellene fizetniük vagy kevesebb támogatást kapnának. Egy súlyos válság esetén azonban, ha a központi irányításnak sikerül ezt a redisztributív intézkedést olyan hatékonyságnövelő elemekkel társítania, ami a közösség minden tagjának jelentősen növeli a jólétét – azaz tompítja a válság hatását –, akkor a már csak a reformcsomaggal szembesülő érintett csoportok nagy valószínűséggel el fogják fogadni azt.

Ez Miskolc esetére úgy interpretálható, hogy az évenkénti kis károkat okozó árvizek nem jártak olyan súlyos gazdasági károkkal, hogy a városi irányítás képes lett volna egy átfogó reformtervet elfogadtatni a közösséggel, hiszen az a hatékonysági hatások mellett költségeket is jelentett volna a folyóhoz kapcsolódó érintett csoportoknak. Így a magántulajdonosok és a város között maradtak az ad hoc megoldások és a folytonos finanszírozási viták. Az 1878-as árvíz azonban olyan mértékű kárt okozott a közösségnek, hogy elengedhetlenné vált a struktúraváltás, az érintett csoportok pedig ennek érdekében elfogadták az ezzel járó költségeket és magántulajdonuk csorbulását. A reform költségeit a város és a parttulajdonosok megosztva viselték, a város azonban valamivel jobban beleszólt a magántulajdonosok működésébe, például elrendelte a folyamatos medertisztítást, ami áldozattal járt a parttulajdonosok részéről. Ezen felül az átfogó mederszabályozási terv előkészületeként elrendelte a zúgók, malmok és a malmok gátjainak átalakítását, kisajátított telkeket és elbontott mészárszékeket. A szabályozás végül többkevesebb sikerrel elérte kitűzött célját.

További érdekes aspektusait tárhatná fel az esetnek, ha egy másik reformokra vonatkozó elmélet relevanciáját vizsgálnánk meg. Alesina és szerzőtársai szerint azokban a társadalmakban, ahol az erőforrások egyenletesen oszlanak el, és a központ újraelosztási módszere a társadalom szerint „igazságos” volt a

²⁸ RODRIK 1996.

múltban, ott gyorsabban érkezik válaszreakció a válságra.²⁹ Ez abból a kiinduló feltételezésből következik, mely szerint a különböző érdekcsoportok arra számítanak, hogy az fogja a reform költségét viselni (mondjuk adó formájában), aki először enged a központi kormánynak. A válság előtt minél nagyobb volt a különbség az elosztásban, az egyes csoportoknak annál tovább megéri várnia, hátha a másik hamarabb feladja és magára vállalja az együttműködés költségét. Ennek oka, hogy a korábbi nyertesek bíznak pozíciójuk erejében, a vesztesek pedig remélik, hogy a válság megtöri a számukra káros status quót.

A Székely Akció elemzése egyszerre érdekes az intézményi sokkok hatásai, az adminisztratív működés és a fejlesztési projektek politikai gazdaságtana szempontjából.

Greif már említett elemzésének³⁰ fontos kérdése, milyen okok vezetnek egy adott szerződés-kikényszerítő rezsim felbontásához. Székelyföldön a közösségi tulajdon magántulajdonná alakulásával egy ilyen változásnak lehetünk szemtanúi. A falusi közösség tulajdonlása során lényegében a faluhoz volt rendelve az egyének közötti megállapodások rendszerének működtetése, az állam tájékozatlanságával és intézményei hiányával garantálta, hogy a helyi folyamatokat nem torzítja érdekei szerint. A piaci koordináció mechanizmusainak erősödésével – egyrészt a tradicionális nemességre, faluközösségekre épülő gazdasági-társadalmi rend értékteremtő képességének relatív romlása, másrészt a magánjogi intézményrendszer szerződés-kikényszerítő képességének javulása révén – a távol maradó, a konfliktusok megoldását delegáló állam helyére belépett egy tudatosan szervezett állami mechanizmus a tagosítás és arányosítás formájában. Az autonómia gyengülésével és az organikus közösségi koordináció felbomlásával a kapitalisztikus működésre épülő szereplők pozíciója erősödött meg. A Kultúrmérnökség és a Székely Akció lényegében a gazdaságszervező intézményi rezsimváltás két kárvallottjának, a nagybirtokosok és a faluközösségek veszteségeinek enyhítésére jött létre.

A Kultúrmérnökség kiépülő apparátusa a társadalmi-gazdasági problémák megoldására és az építési projektek megvalósítására képes, a nagyobb birtokosokkal kooperáló beruházás-előkészítő szervezetként működött. Ez erősen illeszkedik ahhoz a Wilson által kínált elméleti keretéhez, ami a bürokráciák működését elemzi.³¹ Wilson megközelítésében egy adminisztráció működését az annak munkáját elvégző végrehajtók, az apparátust irányító középvezetők és az adminisztráció élén álló vezetők felfogása és célja határozza meg. Az ügyintézők arra törekszenek, hogy jól definiált kritikus feladataikat minél könnyebben és sikeresebben, társaik elismerését kiváltva oldják meg. A középvezetők célja, hogy a szervezet számára megadott külső korlátok (költségvetés, kormányzati tiltások és explicit elvárások, procedurális előírások) közepette működtessék a szervezetet. A vezetők pedig a szervezet autonómiájának fenntartására törekszenek, arra figyelnek, hogy biztosítsák a feladatok legitimitását, forrásait, és elkerüljék a szervezeti és politikai konf-

²⁹ ALESINA ET AL. 2006.

³⁰ GREIF 2005.

³¹ WILSON 1989.

liktusokat. Ezek a tényezők jobban formálják egy szervezet tevékenységét, mint az alapító és felügyelő politikusok szándékai.³²

Ez a wilsoni keret hasznos eszközöket kínál a Kultúrmérnökség vizsgálatára. Jól magyarázza, miért meghatározó a Kultúrmérnökség mérnöki kultúrája, miért választotta jól definiált építési projektek előkészítését feladatként. Az elmélet rávilágít a magas szakmai normák szerinti működés és az ügyfélselekcio összefüggéseire: hogy miért koncentrált olyan ügyfelekre a szervezet, akikkel sikerre lehetett vinni a kitűzött célokat. A problémás faluközösségek, a vízrendezéshez szorosan nem kapcsolódó területhasználati ügyek kívül estek működése fókuszán.

A szegény közösségek támogatása az egyik első magyar fejlesztési program, a Székely Akció feladata volt. A fejlesztési programok elemzéséhez ad átfogó keretet Albert O. Hirschman világbanki fejlesztések tapasztalataira épülő elemzése.³³ Hirschman fő üzenete, hogy a fejlesztési projektek alaptermészete a bizonytalanság, sikerük titka pedig nem a megvalósulás, hanem hogy mennyire képesek tudást és motivációt generálni.

Hirschman elméletének alapfogalmai a bizonytalanság, a mozgástér, a szervezeti keretek és a mellékhatások. A fejlesztési projektek rengeteg bizonytalanságot rejtenek magukban mind a megvalósítás, mind a fogadtatás szempontjából. A menet közben adódó nehézségek vagy az eredeti célok tartását biztosító erőfeszítéseket, vagy a projekt tartalmának és formájának adottságokhoz igazítását igénylik a rendelkezésre álló mozgástérnek megfelelően. A szervezeti keretek fő dilemmája, hogy a környezeti tényezőkhöz alkalmazkodva nehéz azokon változtató tevékenységeket szervezni, a status quót elfogadva pedig nehéz azon változtatni. Ezt példázza az a dilemma, hogy a fejlesztésért felelős ügynökség cselekvőképességét megteremtő autonómia az érintett szereplők számára sokszor a kívülállóságot jelenti. Mindezek következtében a fejlesztési projektek eredeti célja és megvalósulása gyakran eltér, a projektek igazi haszna pedig sokszor nagyrészt a mellékhatásokból származik: nem a megvalósult célokban, hanem az azok elérése során szerzett tapasztalatokban, újításokban, összefogásban ölt testet.

A Székely Akció nehézségei és sikerei összhangban vannak a hirschmani logikával. Az idegenkedő fogadtatás, a minisztériumi átalakítási és a helyi túlélési motiváció ütközése, a helyi összefogás kritikus volta mind jól magyarázhatók ebben az elméleti keretben. Mindez arra utal, hogy nem csupán a megvalósult vízrendezési munkálatok fontosak a projekt eredményeként, hanem azok a tapasztalatok és magatartásbeli változások is, amelyek a megvalósítás során keletkeztek.

*

Tanulmányunk kísérlet arra, hogy az intézményi közgazdaságtan legújabb eredményeire alapozva párbeszédet kezdeményezzünk társadalomtörténészek és közgazdászok között. Az elmúlt évtizedekben a közgazdászokat nem

³² Ezt Wilson például egy folyóvízfejlesztésre létrehozott ügynökség energiatermelő cégé válásával szemlélteti.

³³ HIRSCHMAN 1967.

alaptalanul vádolták azzal, hogy csak a saját diszciplínájuk számára meghódítandó területet látnak a többi társadalomtudományban. Bár úgy gondoljuk, hogy a közgazdaságtannak ma valóban a társadalmi jelenségek széles köréről van érdemi mondanivalója, e kötet tanulmányai is arról győztek meg bennünket, hogy közgazdászként nagyon sokat tanulhatunk a társadalomtörténet művelőitől. Méghozzá nem azzal a céllal, hogy a „látókörünket bővítsük”, vagy amolyan műkedvelő történészekké váljunk. Hanem azért, hogy jobban tudjuk művelni a saját tudományunkat. Aligha kívánatos, hogy a közgazdászok történészekké, a történészek pedig közgazdászokká képezzék át magukat. Ahogy a gazdasági életben, a társadalomtudományokban is a szakosodáson alapuló munkamegosztás és a szakosodott termelők közötti cserekapcsolat teremthet igazán értéket. Bízunk benne, hogy ez a tanulmány is impulzust ad a hazai társadalomtörténészek és az intézményi közgazdászok közötti eszmecsere megindulásához.

IRODALOM

- ALESINA ET AL. 2006 ALESINA, ALBERTO–ARDAGNA, SILVIA–TREBBI, FRANCESCO, Who adjusts and when? On the Political Economy of Reforms. *NBER Working Paper* No. 12049.
- BERKOWITZ ET AL. 2003 BERKOWITZ, DANIEL–PISTOR, KATHARINA–RICHARD, JEAN-FRANÇOIS, Economic development, legality, and the transplant effect. *European Economic Review* 47(1), 165–195.
- BOETTKE ET AL. 2008 BOETTKE, PETER J.–COYNE, CHRISTOPHER J.–LEESON, PETER T, Institutional stickiness and the new development economics. *American Journal of Economics and Sociology* 67(2), 331–358.
- BROUSSEAU 2006 BROUSSEAU, ERIC, Contracts: From Bilateral Sets of Incentives to the Multi-Level Governance of Relations. In BROUSSEAU, ERIC–GLACHANT, JEAN-MICHEL (szerk.) *New Institutional Economics. A Guidebook*. Cambridge, 37–66.
- COASE 1991 COASE, RONALD H., The institutional structure of production. Nobel Prize Lecture. Stockholm, 1991. http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/economic-sciences/laureates/1991/coase-lecture.html (2014. 06.19)
- COASE 2004 COASE, RONALD H., A társadalmi költség problémája. In UŐ, *A vállalat, a piac és a jog*. Budapest, 137–214.
- COOTER–ULEN 2005 COOTER, ROBERT–ULEN, THOMAS, *Jog és közgazdaságtan*. Budapest.
- CRAIN 2001 CRAIN, W. MARK, Institutions, durability, and the value of political transactions. In SHUGHART, WILLIAM F.–LAURA RAZZOLINI (szerk.) *The Elgar Companion to Public Choice*. Cheltenham, 183–196.
- DEMSETZ 1964 DEMSETZ, HAROLD, Toward a Theory of Property Rights. *American Economic Review* 57(2), 347–359.

- DIETZ ET AL. 2003 DIETZ, THOMAS–OSTROM, ELINOR–STERN, P. C., *The Struggle to Govern the Commons. Science* 302, 1907–1912.
- GREIF 2005 GREIF, AVNER, *Commitment, Coercion and Markets: The Nature and Dynamics of Institutions supporting exchange. In MENARD, CLAUDE–SHIRLEY, MARY M. (szerk.) Handbook of New Institutional Economics. Dordrecht.*
- GREIF 2006 GREIF, AVNER, *Institutions and the Path to the Modern Economy. Cambridge.*
- HARDIN 1968 HARDIN, GARRETT, *The tragedy of the commons. Science* 162, 1243–1248.
- HIRSCHMAN 1967 HIRSCHMAN, ALBERT O., *Development Projects Observed. Washington D.C.*
- LA PORTA ET AL. 1998 LA PORTA, RAFAEL–LÓPEZ DE SILANES, FLORENCIO–SHLEIFER, ANDREI–VISHNY, ROBERT W., *Law and finance. Journal of Political Economy* 106, 1113–1155.
- MILLER 2002 MILLER, GARY J., *Menedzserdilemmák. A hierarchia politikai gazdaságtana. Budapest.*
- NORTH 1990 NORTH, DOUGLASS C., *Institutions, Institutional Change and Economic Performance. Cambridge.*
- OPPER 2006 OPPER, SONJA, *New Institutional Economics and Its Application on Transition and Developing Economies. In BROUSSEAU, ERIC– GLACHANT, JEAN-MICHEL (szerk.) New Institutional Economics. A Guidebook. Cambridge, 389–406.*
- OSTROM 1990 OSTROM, ELINOR, *Governing the Commons. The Evolution of Institutions for Collective Action. Cambridge.*
- OSTROM 2005 OSTROM, ELINOR, *Understanding Institutional Diversity. Princeton.*
- POSNER 1986 POSNER, RICHARD A., *Economic Analysis of Law. 3rd Edition. Boston–Toronto.*
- RODRIK 1996 RODRIK, DANI, *Understanding Economic Policy Reform. Journal of Economic Literature* 34, 9–41.
- SAMUELSON 1954 SAMUELSON, PAUL A., *The pure theory of public expenditure. Review of Economics and Statistics* 36(4), 387–389.
- WEINGAST 1997 WEINGAST, BARRY R., *The Political Foundations of Democracy and the Rule of Law. American Political Science Review* 91(2), 245–263.
- WILLIAMSON 1996 WILLIAMSON, OLIVER E., *The Mechanisms of Governance. New York.*
- WILLIAMSON 2000 WILLIAMSON, OLIVER E., *The New Institutional Economics: Taking Stock, Looking Ahead. Journal of Economic Literature* 38(3), 595–613.
- WILSON 1989 WILSON, JAMES Q., *Bureaucracy: What Do Government Agencies Do and Why They Do It. New York.*